

ERIC GEERKENS

«La rationalisation dans l'industrie belge de l'Entre-deux-guerres»

[Histoire quantitative et développement de la Belgique aux XIXe et XXe siècles, 2e série (XXe siècle), t. III, vol. 1b]

Brussel, Palais des Académies, 2004, 2 vol., 1323 p.

“L'art de l'ouvrier fait place à la science de l'ingénieur” deze zinsnede op p. 746 vat heel goed de essentie samen van deze publicatie, de handelseditie van een proefschrift. Eric Geerkens beschrijft en analyseert de grondige transformatie die het arbeidsproces in de periode tussen beide wereldoorlogen onderging en waarmee de wereld zoals de arbeider die beleefde in de negentiende eeuw, zeker in de grote bedrijven, definitief verdween.

Arbeid werd meer en meer gereguleerd, opgedeeld en omkaderd. De autonomie van de arbeider werd steeds kleiner en elke vorm van initiatief werd hem (en nog meer haar) ontnomen. Arbeiders moesten uitvoeren, niet nadenken en geen initiatief nemen. Zelfs hun lichaam kwam meer en meer onder patronale controle (medisch-psychologische selectie, studie van de meest efficiënte bewegingen om de opgelegde taak zo snel en efficiënt mogelijk uit te voeren).

Bij deze rationalisatie van de arbeid speelde de Eerste Wereldoorlog een grote rol.

Om de wapenproductie zo snel mogelijk te laten verlopen, werd geëxperimenteerd met nieuwe methoden van organisatie van het werk in een gemilitariseerde context. België had hier weinig deel aan omdat anders dan Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland, België geen grootschalige wapenproductie had. De nieuwe opvattingen sijpelden door – Alexandre Galopin was één van de voornaamste dragers – en vonden na de wapenstilstand meer en meer hun weg in de Belgische industrie. Eén van de redenen was de sociale vooruitgang die de Eerste Wereldoorlog inluide: collectief overleg met de indexkoppeling en de 8-urendag / 48-urenweek. De kosten ervan werden gecompenseerd door de arbeid anders, rationeler te organiseren.

Er waren nog andere motieven. Een meer doorgedreven rationalisering van de arbeid werkte ook in op de machtsverhouding tussen werkgever en werknemer. Het loon was nog niet het vast afgelijnde en strikt gereguleerde concept dat we vandaag kennen. Er werd nog vaak gesproken over ‘tarief’, een afgesproken prijs waarover onderhandeld werd en die was aangepast aan de zwaarte van het werk, waar de arbeiders hun eigen opvatting over hadden, die dan tegenover die van de patroon werd geplaatst. Gevolg was onderhandelen, waardoor telkens de krachtsverhoudingen konden spelen. Rationalisering van de arbeid betekende dat lonen ‘objectief’ werden berekend en vastgelegd, zodat er geen ruimte meer was voor discussie en het laten spelen van machtsverhoudingen. Het impliceerde ook de versterking van de patronale autoriteit omdat alleen de werkgever zeggenschap had over het loon (althans over dat aspect van de loonvorming).

Rationalisering van de arbeid kon tenslotte ook een middel zijn om krapte op de arbeidsmarkt tegen te gaan. De arbeid efficiënter organiseren betekende dat er minder arbeiders nodig waren. Het liet ook toe ongeschoolden in te zetten (bv. vrouwen in de wapenindustrie), het aanbod te verhogen en de opwaartse druk op de lonen te verminderen.

Deze rationalisering kende verschillende varianten, die niet alleen betrekking hadden op de arbeid maar bv. ook op de boekhouding, kostprijsberekening en concentratie van ondernemingen. De rationalisering drong in ongelijke mate door in de verschillende sectoren : metaal en mijnen waren de koplopers, textiel, kleding, voeding en schoennijverheid stonden op de tweede rij. De rationalisering werd ook in de jaren dertig voortgezet en uitgediept en moest een antwoord bieden op de crisis.

De rationalisering van de arbeid had verregaande consequenties, niet alleen voor de arbeiders, maar ook voor de in terne verhoudingen binnen de onderneming. Er ontstonden nieuwe diensten en functies om die rationalisering uit te voeren : organisatiebureaus en tijdopnemers waren actief binnen de bedrijven die daarenboven een beroep deden op externe *consultancy*. Arbeidsorganisatie groeide uit tot een aparte economische sector, die internationaal georganiseerd was. Er bestonden internationale organisaties en regelmatig werden congressen rond arbeidsorganisatie gehouden, onder meer in België.

Rationalisering van de arbeid leidde, precies omdat ze zulke verstrekkende

gevolgen had voor de arbeiders, tot spanningen binnen de bedrijven. Die werden onder meer opgelost met het opzetten van sociale diensten en het aanwerven van sociaal assistenten en verpleegsters-bezoekers. Ze konden arbeiders een luisterend oor bieden en hen helpen met het oplossen van praktische administratieve en sociale problemen en doorverwijzen naar officiële instanties. Daarnaast ontwikkelden de werkgevers ook een eigen sociale politiek met mutualiteiten, kinderbijslagfondsen, economaten, werkloosheidskassen en later, na de staking van 1936, meer en meer ook huisvakbonden. Die politiek had tevens een ideologische component. Het mooiste voorbeeld hiervan is het patronale weekblad voor de arbeiders *Vie au Foyer*, dat van 1938 tot 1940 door patronale organisaties uit Charleroi werd uitgegeven.

Deze initiatieven, waarvan de werkgeversorganisaties de voortrekkers waren, dienden verschillende doelen, maar ze waren overwegend politiek. Ze moesten de arbeiders omkaderen en een repliek bieden op de sociale voorzieningen van de arbeidersbeweging en de sociale wetgeving (beide waren innig verbonden omdat de arbeidersorganisaties optraden als uitvoeringsorganen van de sociale verzekeringen). Vooral het typisch Belgische principe van de het syndicalisme '*à base multiple*' (een vakbond die heel uiteenlopende diensten aanbiedt) werd geïmplementeerd. Dat verklaart het belang dat de patroons aan hun mutualistische initiatieven hechtten : vele socialistische vakorganisaties hadden een mutualiteit en de patroons wilden hen precies daar concurrentie aandoen.

Een tweede politiek motief was reageren tegen de groeiende staatsinterventie in het sociaal-economisch leven, niet zozeer om het tegen te houden, maar wel om op het vlak van de toepassing te zorgen voor betwisting of om er een specifieke invulling aan te geven die de patronale belangen vrijwaarde. Dat gold voor de werkloosheidsverzekering, de koppeling van de lonen aan de index van de consumptieprijzen en de beroepsziekten. In het eerste geval werd, toen de verplichting er scheen aan te komen, een patronale werkloosheidsverzekeringkas uit de grond gestampt, in het tweede geval richtten de ondernemers eigen economaten op om druk te zetten op de prijsindex en in het derde geval slaagden de mijnpatroons erin de vergoeding voor de stofflonglijders te laten opnemen in het stelsel van het pensioen en niet in dat van de beroepsziekten; een voor de ondernemers voordeliger oplossing.

De rationalisering van de arbeid had overigens op zichzelf een politieke betekenis omdat het een middel was om de autonomie die de patroons hadden verloren op het vlak van de loonvorming na de invoering van het collectief overleg gedeeltelijk terug te winnen en de kosten van de nieuwe sociale voordelen te compenseren. Dat gebeurde met de 8-urendag, maar tijdens de crisis van de jaren 1930 bood rationalisering van de arbeid een antwoord op de beperkingen die het overleg stelde aan de loondaling. Een doorgedreven rationalisering van de arbeid en de ermee gepaard gaande verandering van het systeem van de berekening van de lonen liet toe de reële loonkost op een andere manier naar beneden te halen. Het intensifiëren van de rationalisering van

de arbeid tijdens de crisisjaren verklaart ook mee de staking van 1936 : de eis voor jaarlijkse vakantie vloeide precies voort uit de nood aan compensatie voor de toegenomen arbeidsintensiteit.

Dit zijn de headlines van dit boek, althans wat de rationalisering van de arbeid betreft. Het werk is door zijn grote variatie van thema's en invalshoeken een waar pak van Sjaalman, waar de lezer zaken in aantreft die hij / zij op het eerste gezicht niet denkt te vinden. Dat is een gevolg van de grondige aanpak van de auteur en van de zeer verregaande implicaties van de rationaliseringsbeweging op maatschappelijk, politiek en economisch vlak, implicaties die de auteur ziet en telkens duidt.

Dit betekent niet dat dit boek een opeenstapeling van feiten en wetenswaardigheden zou zijn. Het tegendeel is waar. Het werk staat methodologisch, theoretisch en conceptueel op een zeer hoog niveau. De benadering is heel goed doordacht, de oordelen zijn uitermate genuanceerd en de kritische aanpak overheerst. Dit werk overstijgt ruimschoots het positivisme : de auteur heeft heel veel oog voor machtsverhoudingen en de betekenis die ze aan bepaalde fenomenen geven. Eric Geerkens kent de relevante debatten en heeft geen bladzijden nodig om ze uit te leggen : in enkele zinnen maakt hij duidelijk waar het om gaat en geeft hij zijn positie aan.

Het boek is vernieuwend door zijn grondige en doordachte aanpak en het verwerken van de relevante internationale debatten maar niet door het inspelen op modieuze trends. De diepgang vloeit in de eerste plaats voort uit een grondige kennis van de nationale maar vooral van de inter-

nationale literatuur. Rationalisering van de arbeid was een internationaal fenomeen, niet alleen binnen de kapitalistische wereld, maar ook Lenin keek met bewondering naar het Taylorisme en bij de geforceerde industrialisatie ten tijde van de vijfjarenplannen speelde het opvoeren van de arbeidsinspanning een rol (Stachanovisme). Eric Geerkens heeft al die internationale literatuur verwerkt en geeft België daarin een plaats. Dat is ook het geval voor de literatuur over België in het Nederlands zowel als het Frans.

Bronnen over dit onderwerp lagen niet voor het rapen. Om vat te krijgen op het fenomeen 'rationalisatie', vooral van de arbeid moest de auteur uit heel verschillende soorten bronnen putten: archieven, tijdschriften en iconografisch materiaal. Voor een aantal bedrijven waren foto's zelfs de enige beschikbare bron. Een centrale bron voor dit onderzoek bleken de eindverhandelingen van sociaal assistenten en ingenieurs die verslag uitbrachten over de arbeidsorganisatie in één bepaald bedrijf. Dit heeft de auteur toegelaten een vrij volledig beeld te schetsen van de evolutie in verschillende ondernemingen, zowel grote als kleine. ACEC en Minerva komen aan bod, maar ook de kleinschalige conservenfabriek NUCA in het kleine dorp Westmeerbeek. Het gebruik van deze bron leidt er eveneens toe dat de focus niet alleen op Wallonië is gericht, waar toen de meeste grote bedrijven waren gevestigd.

Het vernieuwende karakter van dit boek is in wat voorafging al uit de verf gekomen. Alles opnoemen zou ons te ver leiden, maar toch verdienen een aantal punten wat nader te worden uitgewerkt omdat ze een bijzondere historiografische en theore-

tische relevantie hebben. Deze studie heeft een overwegend microkarakter: rationalisering van de arbeid is een zaak die op het niveau van het individueel bedrijf en dan nog meer bepaald binnen de productieafdeling zijn beslag krijgt. Niettemin zegt deze analyse iets, of kan ze iets zeggen als de auteur daarvoor kiest, over macroprocessen. Eric Geerkens maakt die keuze en dat is één van de meest verrassende gezichten van deze studie. Het meest markante voorbeeld is de staking van 1936, die paradoxaal genoeg, tot op heden nog niet globaal werd onderzocht. Het onderzoek dat wel bestaat situeert zich eerder op macroniveau.

Eric Geerkens legt in deze studie de band met het bedrijf en geeft aan dat de staking wortelt in processen van intensifiëring van de arbeid die werden ingezet in het kader van de crisisbestrijding en als antwoord op het collectief overleg. Dit verklaart niet alleen waarom de eis van jaarlijkse vakantie op de tafel komt, maar ook die van een minimumloon. De diverse vernieuwingen in de arbeidsorganisatie en de koppeling met het loon hadden in bepaalde sectoren immers tot loonverlies geleid. Dit kon niet worden opgelost in het kader van het sectoraal overleg, maar kon alleen worden geredimeerd door het overleg op een hoger (interprofessioneel) niveau te brengen, waardoor het meer gepolitiseerd raakte en resulteerde in een meer uitgesproken rol voor de staat in het overleg. De regering zat mee aan de onderhandelingstafel, de socialistische minister van Arbeid Achille Delattre zat paritaire comités voor en zette daar de patronale vertegenwoordigers onder druk. Daar bleef het evenwel niet bij: de tendens om die staatsinterventie te

continueren was heel duidelijk aanwezig. Er werden voor de oorlog nog nationale arbeidsconferenties bijeengeroepen, de regering organiseerde een studiereis naar Zweden om er het overleg te bestuderen en trachtte de bedrijfsorganisatie, die de regulering van het sociaal-economisch leven structureel op een hoger niveau bracht, door te voeren. Geerkens' boek geeft aan dit verhaal een nieuwe dimensie, niet alleen door te wijzen op de band tussen het ondernemings- en het politieke niveau, maar ook door de spanningsvolle dynamiek van het overleg na 1936 in de verf te zetten.

Dit alles leidde tot een uitbreiding van het overlegstelsel, maar zette het stelsel tegelijk ook onder druk omdat ze een patronale tegenreactie uitlokte (intensivering van de patronale sociale werken die als replek bedoeld waren voor de arbeidersbeweging). Dat is hetgeen gebeurde op macroniveau. Op het economische niveau, of meer specifiek het niveau van de bedrijven en de rentabiliteit van de ondernemingen betekende de staking van 1936 een consolidatie van een praktijk waarbij de werkgevers erin slaagden meester te blijven van de arbeidsorganisatie en die blijvend in te zetten om de gevolgen van het overleg op te vangen. Naar het einde van de jaren 1930 toe is rationalisering van de arbeid immers een vrij algemeen aanvaarde praktijk geworden voor de hoofdstroom van de Belgische vakbeweging. Eric Geerkens toont tegelijk heel goed aan dat de desondanks de arbeidsverhoudingen sterk gepolariseerd bleven tot het einde van de jaren 1930.

Deze koppeling van het micro- en macroniveau en de ambitie om een zo volledig mogelijke benadering te geven van de historische realiteit sluit aan bij de onderzoeklijn van de Luikse hoogleraar economische geschiedenis Pierre Lebrun⁴. Eric Geerkens' studie heeft dan ook een plaats gekregen in de reeks van de Franstalige Koninklijke Academie *Histoire quantitative et développement de la Belgique aux XIXe et XXe siècles* waarvan Pierre Lebrun in 1979 de eerste steen legde met een volume over de (eerste) industriële revolutie.

Een andere nieuwigheid die sterk frappeert is de rol van het katholicisme. De betekenis van katholieke organisaties voor de ontwikkeling van het Belgisch sociaal systeem was al bekend, maar hier wordt een dimensie toegevoegd. De sociale patronale politiek in de onderneming die erop gericht was de disruptieve effecten van de doorgedreven arbeidsrationalisering op te vangen en te milderden, was in vele gevallen gebaseerd op katholieke concepten van klassensamenwerking en sociaal assistenten waren vaak afkomstig van katholieke hogescholen. Religie speelde een ideologische rol in een economisch transformatieproces en had ook een politieke betekenis. Het instrument 'religie' gaf de patroons een mate van flexibiliteit. Eric Geerkens ziet het dubbel lidmaatschap van een 'neutrale' patronale organisatie en een katholieke patroonsorganisatie als een uiting van een tweesparenbeleid. De neutrale organisatie is een instrument tegen de arbeidersbeweging, de christelijke werkgeversorganisatie laat toe een sociale

4 Een schets bv. PIERRE LEBRUN, "L'idéologie et son décryptage: d'une nouvelle histoire de la pensée économique à l'analyse du discours actuel", in *Contradictions*, 1996, nr. 78-79, p. 3-84.

politiek in het bedrijf in de praktijk te brengen.

Het boek opent een ander perspectief op bepaalde sleutelfiguren uit de Belgische geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, met name Hendrik De Man en meer nog Alexandre Galopin. De Man ging na de Eerste Wereldoorlog op studiereis naar de USA om er het Taylorisme te bestuderen en keek er bewonderend naar op. Dat was niet geheel onbekend, maar Eric Geerkens legt nieuwe verbanden en past dit punt in de ideologische en politieke opvattingen van De Man in, met name bepaalde elementen uit het Planisme.

Vooraf Alexandre Galopin verschijnt in een heel nieuwe gedaante. Hij was de architect van de rationalisering van de arbeid binnen de groep van de Generale en hield sterk de hand aan de toepassing ervan. De wortels van die belangstelling gaan terug tot de Eerste Wereldoorlog, wanneer Galopin als jong ingenieur belast wordt met de organisatie van een wapenfabriek voor het Belgisch leger in Frankrijk en er kennis maakt met nieuwe productietechnieken. Hij ging op die weg verder en bleef binnen de groep van de *Société générale*, waar hij gestaag opklom, van de rationalisering van de arbeid een prioriteit maken. Parallel daarmee had hij ook belangstelling voor de rekrutering van de werkkrachten, hun medisch-psychologische omkadering en scholing. Het bedrijfsbelang primeerde. Zo verzette hij zich bv. tegen een plan van de mijndirectie van Waterschei om de jonge mijnwerkers een technische opleiding aan te bieden. Het niveau was te hoog zodat de opleiding niet strookte met de bedrijfsbelangen. Bovendien gaf ze aan de arbeiders: "... des

prétentions inacceptables et leur inspirerait des vues incompatibles avec les buts que nous poursuivons" (p. 978).

Alexandre Galopin gebruikte in zijn strategie om de rationalisatie van de arbeid impulsen te geven ook zijn positie in de beheersorganen van de NMBS. Binnen die maatschappij werd geëxperimenteerd met nieuwe methoden van arbeidsorganisatie, met de expliciete bedoeling om de privé-firma's die als leverancier werkten voor de NMBS ertoe te dwingen die nieuwe methodes over te nemen en ze op die manier sneller te kunnen verspreiden. Ook in de overheidsadministratie werden nieuwe methodes en technieken van arbeidsorganisatie gebruikt. Het was één van de vernieuwingen die vervat lagen in het 'statuut Camu' uit 1937.

De moeilijkheden en spanningen die voortvloeiden uit de rationalisering van de arbeid hielden verband met de wijziging van de arbeidsomstandigheden die eruit voortvloeiden en het verlies aan autonomie van de arbeiders, maar ze hadden ook te maken met de specificiteit van het Belgisch kapitalisme. De Belgische economie was bij uitstek exportgericht en had een kleine binnenmarkt. De Belgische ondernemingen concurreerden op basis van lage prijzen en lage lonen. Voor de economische elite kon er geen sprake van zijn de lonen te verhogen en de arbeider ook te zien als een consument. De combinatie van rationalisering van de arbeid en het betalen van relatief hoge lonen was nu precies de essentie van het Amerikaans 'fordisme'. De ongemakken van de doorgedreven rationalisering van de arbeid konden met andere woorden in België niet worden 'afgekocht'.

Dit boek stelt door zijn ambitieuze opzet en specifieke methode een aantal problemen aan de orde en geeft nieuwe onderzoeksthema's aan. In zijn conclusies gaat Eric Geerkens in op de verhouding tussen de staat en de economie. Hij geeft aan dat de staat niet helemaal afwezig was, maar niet bij machte was een algemeen industrieel belang te formuleren en op te leggen. De interventie is punctueel en reactief : de staat reageert op de vragen van het bedrijfsleven.

De auteur raakt een cruciaal punt van de Belgische politiek in de twintigste eeuw en de Tweede Wereldoorlog. In de Tweede Wereldoorlog wordt er wel een algemeen industrieel, zelfs economisch belang geformuleerd door het Galopin-comité. In de Galopin-doctrine wordt het economisch belang zelfs geheel gerepresenteerd door het industrieel belang. Waarom dit wel kon tijdens de Tweede Wereldoorlog en niet ervoor heeft wellicht te maken met de politieke context. In het gedemocratiseerde politieke bestel van de periode na de Eerste Wereldoorlog gebeurt de formulering van het algemeen belang op een tegensprekelijke wijze met de vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging. Deze laatste heeft politieke macht en regeringen zijn coalitieregeringen en niet meer, zoals sinds 1884, één-partijregeringen. De nazi-bezetting doet die context helemaal wijzigen door het partijregime uit te schakelen en de autonome arbeidersbeweging het werken onmogelijk te maken. In die context

wordt het gemakkelijker een algemeen economisch belang te verwoorden, vanuit het belang van één groep die het machts-overwicht heeft.

Dat de staat geen algemeen industrieel belang kan formuleren is correct maar heeft nuancering, in die zin dat er wel groepen zijn die daar inspanningen voor doen. Dat geldt met name voor de sociaal-democratie die initiatieven die het Belgisch kapitalisme ten goede komen door de band steunt en soms zelfs een voortrekkersrol speelt. Dat geldt, zoals hier blijkt, voor de rationalisering van de arbeid, maar ook de bevordering van de kartels en initiatieven om de buitenlandse handel aan te moedigen ⁵. De Belgische sociaal-democratie schrijft zich hiermee overigens in een algemene West-Europese trend in ⁶.

De moeilijkheden waarmee dit gepaard gaan, zijn echter groot, door het overwegend archaische karakter van het Belgisch kapitalisme. Eén van de paradoxen van dit boek is dat het aantoonde dat de rationalisering, die een element van modernisering is, er toe bijgedragen heeft om dat archaisch kapitalisme te continueren, door het leven van bepaalde sectoren te rekken en door die rationalisering in te bedden in een offensieve strategie tegenover de arbeidersbeweging in plaats van ze deel te laten maken van een op integratie gerichte aanpak en als compliment aan te wenden voor het overleg. Het tegendeel is het geval : rationalisering van de arbeid

5 KRISTOF VAN DE VELDE, "De Staat en de organisatorische uitbouw van de Belgische buitenlandse handel, 1916-1926", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2003, t. 81, Afl. 4, p. 1167-1229.

6 D. SASSOON, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, Londen/New York, I.B. Tauris Publishers, 1996, xxv + 965 p.

fungeerde als middel om de effecten van het overleg te neutraliseren. De sociale werken, die een compliment waren van de rationalisering, werden ingezet tegen de georganiseerde arbeidersbeweging. Dit proces werd nog geïntensifieerd na de staking van 1936. De conclusie van Eric Geerkens op de laatste bladzijde dat “*au lendemain de la Seconde Guerre le patronat reconnaîtra l’interlocuteur syndical*” is dan ook volkomen gerechtvaardigd.

Voor de positie van de christelijke vakbeweging geeft deze studie eveneens aanleiding tot een precisering van betekenis en chronologie. Globaal gesproken verschijnt het ACV hier als een tweede kracht, die veel minder op het thema woog dan de socialistische vakbond, met die nuance dat ze na 1936 meer op de voorgrond treedt. Dat blijkt o.m. op de kritiek van de jezuïet Jos Arendt, hoofd van de studiedienst op de introductie van het systeem Bedaux, vanuit een ‘personalistisch’, anti-liberaal en anti-utilitaristisch perspectief. In de periode ervoor moet de betekenis van het ACV mee gelezen worden in het kader van het katholieke complex waarvan de beweging deel uitmaakt en die onder meer via het onderwijs bijdraagt tot het promoten van de klassensamenwerking in de onderneming. Het ACV laat verder toe de band te leggen met het patronaat via de katholieke werkgeversorganisatie. Op die manier werd in zekere mate aansluiting gevonden bij de patronale sociale politiek.

Het boek van Eric Geerkens reikt tenslotte nieuwe onderzoeksthema’s aan. Een eerste is de arbeidsveiligheid. Het comité veilig-

heid is het eerste overlegorgaan dat na de tweede wereldoorlog tot stand kwam en dat in vele bedrijven aanwezig is. Op enkele sporadische publicaties na is er nauwelijks onderzoek over gedaan⁷. Een tweede thema is de administratie van het Mijnwezen. De ingenieurs van het mijnwezen duiken veelvuldig op in deze studie en spelen een niet te onderschatten rol. Het waren ook de pioniers van het overleg. Bovendien is het één van oudste administraties van het land. Een omvattende studie over dit korps en zijn activiteiten wacht nog op zijn auteur. Op die manier zou de staat wat meer direct in beeld kunnen worden gebracht.

Het aanraken van zoveel thema’s leidt tot een omvangrijk werk: een corpus van 1100 pagina’s en met bibliografie, registers en bijlagen zelfs 1323 pagina’s. Voor deze problematiek is die omvang te verantwoorden (het is zelfs zo dat voor het comfort van de lezer wat meer deelbesluiten hadden mogen worden ingelast) en het boek verdient zonder enige twijfel een plaats binnen de reeks van de Academie. Anderzijds valt het te vrezen dat deze vernieuwende onderzoeksresultaten, die bovendien een actualiteitswaarde hebben, het niet-specialistische historisch en sociaal-politiek geïnteresseerde publiek niet zullen bereiken. Een ingekorte voor een breed publiek geschreven versie van dit werk lijkt me volledig op zijn plaats. Het moet niet moeilijk zijn een uitgever of onderzoeksinstelling daarvan te overtuigen.

Dirk Luyten

7 M. RIGAUX (ed.), *Werknemersinspraak in veiligheidsbeleid*, Antwerpen, Kluwer, 1982.